

ПИСЬМЕННИК ШАХТАРСЬКОГО ГАРТУ

Байдебурин клен... Так любовно письменники називали чудом уціліле в роки війни дерево, під яким збирав їх невгамовний голова Донецької письменницької організації Павло Андрійович Байдебура. Навколо жахливі руїни індустріального краю – пограбованого, понищеного, але нескореного, а в письменницьких колах уже вирує життя.

Рішенням, прийнятим на засіданні Спілки письменників України у грудні 1943 року, тобто незабаром після визволення Донбасу від фашистських загарбників, П.А.Байдебуру було призначено відповідальним секретарем Донецької організації. Енергійний, рішучий, доброзичливий, він згуртовує навколо себе людей, відчуваючи їх можливості і довіряючи їм. Багатьом тодішнім початківцям, у числі яких І.Савич, В.Попов, саме Павло Андрійович дав путівку у творче життя, розпізнаючи і підтримуючи талановитих, здібних, рішучих. Письменник на той час мав уже значний життєвий досвід, набутий самотужки у нелегких життєвих випробуваннях.

П.Байдебура – вихідець із багатодітної родини, яка жила у віддаленому селі Нерубайки колишнього Уманського повіту (пізніше Новоархангельського району), що на Кіровоградщині. У селі, яке розкинулося у лісі, між річками Синюхою і Ятранню, – за 35 кілометрів від залізниці і за 60 від міста, 1 березня 1901 року у родині малоземельного селянина Андрія Байдебури народився первісток Павло. Перші “уроки” естетичного виховання отримав від матері, яка шукала відраду у народній пісні – то сумовитій, тужливій, то веселій, щемкій. Дідусь Спиридон прищепив дитині любов до природи, вчив розуміти спів пташок, грати на сопілці.

Крім радісних хвилин, малому Павлові рано довелося відчути злигодні і гіркоту бідняцького життя. “Навіть до школи мене відвели босого“, – з боєм згадуватиме він про своє нелегке дитинство. Допитливому хлопчині хотілося здобути освіту, вирватися в широкий світ, але змучена злиднями рідня після двох років його навчання в церковноприходській школі вирішила інакше:

“Навчився читати..., то й досить. Паси корову, допомагай по господарству...”. На цьому, мабуть, довелося б назавжди розпрощатися з наукою, якби не суспільно-політичні процеси, які підхопили його і різко повернули життя.

П.Байдебура навчається у Лебединській агропрофшколі, служить у лавах Червоної Армії... Рішення їхати у Донбас, де гріє кожного “вогонь землі”, де всі, мовляв, ходять у шкірянках, визріло несподівано і виявилось остаточним. Проте відразу ж, з приїздом у робітничий край, розвіялися ілюзії щодо того, що всі тут носять шкіряний одяг. Далеко не таким безхмарним, як спершу уявлялося, було життя шахтарів, та й самому довелося одягати не чисту шкірянку, а звичайну робочу спецівку, влаштувавшись вантажником на Сорокинський рудник (шахту № 2 міста Краснодон). “Старіші й досвідченіші в шахтарстві пішли до забою видобувати вугілля, – писатиме він в автобіографічному оповіданні “З минулих днів“. – А мені випало бути вантажником. Робота ця не потребує великого вміння, була б сила та деяка вправність“. Звичному більше до сільськогосподарської праці юнакові довелося брати до рук грабарку, ставати до діжі з тістом, щоб випекти хліб для шахтарів, коли не було кому взятися за це. І кожну справу він виконував на совість, так, як вчили його батьки – хлібороби з діда-прадіда. У вільні від роботи хвилини віршував. Рядки народжувалися під впливом побаченого, пережитого:

На порозі задумана осінь
В повногрудім зітханні вітрів...
Закрутив вітер коси, і в росах
Мідяні акварелі розлив...

Образне сприйняття світу відчутне у вже перших віршових спробах, які, проте, не виявилися визначальними у долі письменника, котрому трудові будні диктували інші, не поетичні ритми.

З 1927 року П.Байдебура навчається на факультеті журналістики Харківського університету, потім працює завідувачем відділу культури у редакції газети “Харківський пролетар“. Повсякденна журналістська

практика, а потім редакторська діяльність у республіканському видавництві “Література і мистецтво” змушували активно втручатися у літературний процес, друкуючи тих, хто незабром виявиться “ворогом народу”, пильно стежити за новинами культурного життя – складного, неоднозначного і трагічного. Уже відчувалася грізна хода 30-х років, набирала обертів репресивна машина, що нівечила, калічила, нищила. Йде з життя М.Хвильовий; на “фабрику-кухню”, як, вдаючись до евфемізмів, висловлювалися письменники, потрапляють М.Куліш, Г.Епік, О.Слісаренко, Є.Плужник...

У цих умовах нелегко було лишатися собою, спостерігаючи, як різко звужується коло побратимів по перу. С.Крижанівський, оцінюючи тогочасне літературно-мистецьке життя, підкреслює, що “не все залежить від обставин, але й від самої людини”. Рятували селянське походження, критичний розум, робітнича тематика, “непрестижність”, так би мовити, жанру оповідання.

У житті Павла Андрійовича настали нелегкі часи: у 1934 році його було звільнено з посади редактора видавництва, виключено з партії за втрату класової пильності, про які він, як свідчать друзі, не любив згадувати, та й часи були не ті, щоб звірятися. Вважав, що не варто говорити про себе, якщо іншим доводилося розплачуватися найдорожчим – життям. Тому в жодній енциклопедії навіть натяку на ці біографічні відомості не знайдеш: спрацьовував принцип відсіювання, лакування. Тим більше, що згодом П.Байдебура знову обиратиметься на керівні посади у Харківській філії Спілки письменників України.

Коли почалася війна, письменник не вагався. У червні 1941 року добровольцем пішов на фронт і з того часу перебував на передових позиціях. Незабаром, у серпні цього ж року, на шпальтах газети 18-ї армії “Знамя Родины” почали з'являтися його оперативні кореспонденції, потім оповідання. П.Байдебура воював словом – пристрасним, наступальним, дійовим, якого потребували бійці, чекали друзі. Це слово народжувалося в окопах, на передовій. Учасник боїв за Донбас Сергій Борзенко у книзі “Жизнь на войне”

(Москва, 1958), неодноразово згадуючи про військового кореспондента Павла Байдебуру, писав: “Кожна кореспонденція, як документ, повинна бути правдивою, а для того, щоб написати чесно – треба побачити описуване“. Письменник на власні очі бачив кров, зустрічався віч-на-віч зі смертю. І знову “на-гора“ видавав твори про донбасівців, їх героїзм у роки війни і відбудову краю. Тому рішення Спілки письменників України про призначення П.Байдебури відповідальним секретарем донецької організації було закономірним: кращої кандидатури для цієї відповідальної роботи не знайти, адже він, по-перше, добре знав цей вугільний регіон і, по-друге, мав уже значний досвід керівника. У його особі поєдналися шахтарський гарт і бажання згуртувати літературні сили, вимогливість до себе і до інших.

Не шкодуючи себе, Павло Андрійович віддається організаторській роботі: по-батьківськи піклується про літературну зміну, влаштовує вечори, зустрічі з молоддю, трудівниками краю. “За час своєї літературної діяльності, – підкреслює Є.Волошко, – письменник побував мало не у всіх містах і селищах Донбасу“. І це були не святкові, не показні відвідини, а теплі, ділові зустрічі, бо тоді слово письменника звучало вагомо, авторитетно. Як стверджують побратими по перу, їх лідер, маючи свою думку про кожного, рідко коли помилявся в людях, не боявся подати руку допомоги тому, хто потребував її. Прочитайте спогади Івана Савича, якому довелося побувати в полоні, – і ви переконаєтеся в цьому.

Майже двадцять років П.Байдебура очолює письменницьку організацію в краї, відновлює і редагує її орган: альманах “Літературный Донбасс“, поєднуючи організаторську, творчу і значну громадську діяльність, працюючи напружено, самовіддано, доки дозволяло здоров'я. 26 січня 1985 року на вісімдесят четвертому році життя перестало битися його серце. Похований письменник на Мушкетівському кладовищі у Донецьку.

На становлення П.А.Байдебури значний вплив мали народна пісня, пієтет до якої проніс через усе життя, і “Кобзар“ Т.Шевченка. Своїми вчителями письменник вважав М.Шолохова, М.Коцюбинського,

В.Стефаника, С.Васильченка, а “хрещеним батьком” – В.Сосюру, який порадив йому, поету-початківцю, взятися за прозу.

Дебютував прозаїк у 1931 році оповіданням “Біля врубівки”, яке мало, за свідченням сучасників, значний резонанс. Зацікавленість шахтарів, їх позитивні відгуки про твір окрилили письменника, який зрозумів, що писати треба про наболіле, пережите. Та, зрештою, кому ж, як не йому, робітнику, висвітлювати проблеми шахтарського колективу, умови нелегкої праці гірників, які зобов'язувалися виконувати план, а він – згідно укладеної з ними угоди – писати про їх життя.

Раннє оповідання “Біля врубівки”, крім того, привернуло увагу старших колег, зокрема першого голови організованої у регіоні літературної організації “Забой”, критика О.Селівановського, який на Першому з'їзді письменників Донбасу (1933) відзначив, що П.Байдебурі “притаманний органічний підхід до зображуваних людей”.

Поступово тематичний діапазон творчої діяльності письменника розширювався, йому відкривалися все нові і нові, висловлюючись виробничою термінологією, підземні горизонти... Заглиблюючись у них, прозаїк насамперед прагнув відсівати наносне, несуттєве. Звичайно, не все відкривалося відразу: траплялися і кон'юнктурницькі речі, і прохідні рядки, але незмінними лишалися шахтарська тематика, авторські пошуки. Одна за одною з'являлися збірки нарисів і оповідань “Вугільні дні” (1933), “На оновленій землі” (1936), “Діти шахтарів” (1949), “Як ми шахту будували” (1960), що свідчили про прагнення письменника художньо осмислювати достовірні факти, явища, активно втручатися у виробничі процеси. Герої його творів поставали то в екстремальних ситуаціях, як, скажімо, в оповіданнях “Перший терикон”, “О четвертій”, то у розв'язанні виробничих проблем (“Рідні горизонти”), то у подоланні власних сумнівів і вагань (“Кривою дорогою”). У творах про мирний час поетизувалася праця гірників, які, як і Трохим з оповідання “Рідні горизонти”, відчували красу пізнання таємниць підземного світу, освоєння нових глибин.

Героями оповідань П.Байдебури, крім того, були талановиті вихідці з народу, чії мистецькі витвори викликали подив і захоплення. Килими Мар'яни з оповідання “Гобелен“ (1940) – предмет особливої гордості панів Браницьких, але самій вишивальниці вони не принесли ні належної слави, ні тим паче винагороди, бо сама вона – лише товар у панських руках. Трагедія жінки у її принизливому підневільному становищі, яке гнітить, не дає розкритися її таланту і, зрештою, призводить до самогубства. Осмислюючи мистецькі проблеми, прозаїк проводить думку, що справжні художні витвори з'являються тільки у хвилини глибокого зворушення, натхнення. Митець не може творити з примусу, бо це було б зрадою своєму таланту. Мар'яна, спіймана і покарана канчуками, не скоряється панській волі, не виконує його забаганок. Не маючи змоги фізично помститися йому за завдані їй кривди, за наругу над її материнськими почуттями, вона хоч на полотні зобразила пожежу, яка охопила панський маєток. Саме ця картина змушувала її працювати до самозабуття, бо зображуване відповідало стану її душі, її пориванням.

В оповіданнях періоду війни письменник зображував визвольну боротьбу, змужніння характерів. У цих творах домінував трагічно-героїчний пафос, події оцінювалися з позицій колективного “ми“, яке відсівало незначне, часткове, узагальнювало виняткове, підносячи його до рівня типового. Таким, наприклад, здавався вчинок Марії з однойменного оповідання: жінка, приголомшена тим, що її чоловік – жмикрут і зрадник, підпалила оселю, в якій він частував ворогів.

Масштабна картина всенародної боротьби з ворогом творилася П.Байдебурою з окремих епізодів, героїчних звершень представників різних поколінь. В оповіданні “Молитва“ стара жінка, що вже доживала свого віку, теж піднялася на боротьбу. Вона склала таку молитву, яку навряд чи зміг би хтось ще раз відтворити, адже звернена вона була не до Всевишнього, а до полонених бійців, яких жінка намагалася будь-якою ціною підтримати: “Сини мої, діточки милі! Попереду довга ніч, і я не взиваю. Слухайте з причільної

стіни...“. Смирена поза, молитовний тон та поклони героїні оповідання – це лише імітація ретельно прихованої нею спроби врятувати в'язнів, до яких фашисти нікого не підпускали.

Драматично напруженим сюжетом відзначалося і оповідання “Малий Тимко“ зі збірки “Земля донецька“ (1944), виданої у визволеному від загарбників Києві. Зображена у творі ситуація викликала асоціації зі стефаниківською “Діточою пригодою“: та ж підкошена кулею мати, а біля неї – мала дитина, яка ще не усвідомлювала трагізму свого становища. Правда, у В.Стефаника діяло двоє дітей (братик і зовсім маленька сестричка, яка й говорити добре не вміла). У П.Байдебури – на відміну від західноукраїнського новеліста – герой швидко змужнів під впливом пережитої трагедії і здійснив спробу помститися своїм кривдникам: “Недовго роздумуючи, Тимко вхопив твердий шматок породи, розмахнувся і влучив“. Звичайно, ця помста ще не може вважатися справжньою відплатою, але вона свідчить про всенародну ненависть до ворога.

У повоєнний час П.Байдебура лишився вірним обраному жанру, виявляючи, проте, все більшу схильність до великих епічних полотен. Його оповідання “Універсал гетьмана Богдана“ (1954), незважаючи на виразний ювілейний характер, відчутно різнилося від створеного письменниками в той час. Немає тут ні нав'язливої тенденційності, ні тиражованого уславлення дружби народів. Його героями стали посланці гетьмана Б.Хмельницького та солевари Тора (нинішнього Слов'янська), котрі порозумілися швидше, ніж верхівка. Сюжет твору розвивався динамічно, напружено: уповноважені гетьманом Лесько Ожеред та Юхим Головань мали домовитися про забезпечення козаків сіллю, яка лежала тут прямо під шопами, нагадуючи великі снігові кучугури. Щоб змусити місцевого управителя продати її козакам, Головань довелось вдаватися до хитрощів. Зображуючи минуле, автор відтворював деякі виробничі деталі, що свідчили про примітивний спосіб добування солі. При цьому він виявляв міру і, як нам здається, не суперечив правді історичній, вдаючись у творі до таких закономірних вимислу і домислу.

Оповідання має пізнавальне значення, переносячи нас у добу козацької звитяги, знайомлячи з життям, за авторським визначенням, “робітних“ людей – своєрідного ембріону майбутнього робітничого класу.

Улюблений жанр оповідання дозволяв письменнику швидко відгукуватися на потреби дня, реагувати на суспільно-політичні процеси в країні. Тематика його творів зумовлена життєвим досвідом: воєнне лихоліття, шахтарські будні, доля дітей. Герої оповідань розкриваються переважно у діях, вчинках, протиборстві з життєвими обставинами чи антиподами, меншою мірою висвітлюються їхній внутрішній світ, душевна боротьба, що знаходить здебільшого зовнішні вияви, виявляючись у прийнятті несподіваних рішень.

Оповідання про історичне минуле були своєрідною підготовчою роботою П.Байдебури над створенням великого епічного полотна, яке народжувалося поступово – за рахунок розширення часових меж твору, поглиблення сюжетних ліній, уведення нових персонажів. Роман “Вогонь землі“ переносив читача у минуле донецького краю, у період розшарування і гострих класових зіткнень, будівництва фортеці і виникнення Кальміуської паланки.

Образ вогню землі, тобто знайденого в Дикопіллі кам'яного вугілля, набув у творі глибокого значення, сприймаючись як символ невичерпних багатств краю і насамперед його людей – мужніх, сміливих, волелюбних. Тепло, з любов'ю письменник малював картини Дикого поля в першій третині XVIII століття: “Стоять...мовчазні, таємничі кам'яні баби – свідки кочових стоянок скіфів, половців. Тут їхні полчища місили степ, випасали коней, летіли в скажених кривавих герцях-бойовищах, полонили тисячоверсті простори і невідомо де зникали.“ Письменнику вдалося створити прекрасний образ Дикопілля – цього ще не обжитого полинового краю, безмежного степового простору, перетнутого річками та горбами, балками та ярами. Степові, нічим не захищені простори приваблювали татарських грабіжників,

які перебігали його з краю в край, забираючи поселенців у полон для продажу на невільничих ринках.

Письменник впевнено вів читача широтами Чумацького тракту – і з ким тільки не зводила доля його героїв: з ординцями, понизовцями, повстанцями Кіндрата Булавіна, піддячим Григорієм Капустіним, якому не хто-небудь, а саме чумаки показали родовища вугілля – цього чорного золота. Якщо згадати, що тема чумацтва майже не висвітлена у нашій літературі, незважаючи на унікальність явища, то слід віддати належне сміливості автора, який в основу сюжету поклав довгий і небезпечний шлях чумацької валки, здатної у разі потреби перетворитися у неприступну фортецю на колесах. Ватаг чумаків Мартин Ціпов'яз уособлював кращі риси національного характеру: внутрішню чистоту, людяність, доброзичливість, порядність.

Суворі умови життя гартували характери героїв, котрі, щоб вижити, мусили захищати себе, свою родину, свій край. З одного боку, в романі діють Гордій Головатий, Савка Забара, Григір Шагрій, Тиміш Тесля, котрі дотримуються принципів козацької етики; їм, з другого, – протистоять зрадник українського народу Іван Барабаш, Саливон Кислій, вельможа Синько, Федір Шидловський, суддя Мар'ян Сторожук, полковник Балига, які не визнають ні доблесті, ні честі, керуючись насамперед принципом власної вигоди.

Справжнім багатирем постає у романі Гордій Головатий – правдолюб, невтомний захисник обездолених, непримиренний месник за кривди народні. Це про нього говориться: “Сміливі стають до ворога лицем“. Як продовжувач героїчних традицій предків, зокрема легендарного Івана Сірка, він не знав страху, бо все своє життя присвятив визвольній боротьбі народу. Ніколи не уникаючи небезпеки, Гордій не раз ризикував життям, зустрічався з сильнішим суперником віч-на-віч. Розсудливий, завбачливий, він спочатку обмірковував і тільки потім приймав рішення, тим самим виправдовуючи своє ім'я. При цьому особиста вигода чи слава не обходили його. Завдяки його організаторським здібностям, авторитету, мудрому керівництву вдалося здобути перемогу солеварам Бахмута (нинішнього Артемівська), яким він

передав зброю і скарби, залишені ще булавінцями, тобто учасниками повстання під проводом Кіндрата Булавина. Навколо Гордія гуртуються вуглекопи, солевари, поселенці, чумаки, кріпаки-втікачі з Лівобережної і Правобережної України. І для кожного з них він знаходить тепле слово, переймаючись чужими болями – як своїми.

Образ Гордія близький автору, про котрого говорили, що з нього можна було б писати портрет отамана Запорізької Січі. Йдеться не так про зовнішню, як про внутрішню, духовну спорідненість героїчних натур, здатних витримувати високу напругу, лишатися непохитними при будь-яких обставинах. Відповідаючи на “шолоховську анкету” літературознавцю Є.Волошку, П.А.Байдебура у листопаді 1981 року відзначав: “Коли я писав роман “Вогонь землі”, присвячений “освоєнню” (XVIII століття) українського Дикого поля, що межує з Донщиною, то мою художницьку увагу було перш за все прикуто до соціального бунтаря Головатого – безкомпромісного борця за долю трудящих людей. Таким був, скажімо, і шолоховський Нагульнов, що “народився” на років двісті після Головатого. Таким був і ровесник Нагульнова Бунчук – “донський караїч”, як його назвав Шолохов, тобто та рослина, що міцніша від заліза. Таким я намагався змалювати і свого Головатого, але не “караїчем”, бо це шолоховська знахідка, а справжнім українським дубом, якому не страшні будь-які вітри”.* Письменник прагнув не повторювати своїх вчителів, а знаходити своє слово, розкривати своє бачення подій.

**Зберігається в архіві Є.М.Волошка.*

“Вогонь землі” – це трилогія, яка об’єднує однойменну повість, “Іскри гніву” і “Фортецю”, це панорамне полотно, що зображує видобування кам’яного вугілля, життя і побут солеварів, небезпечний чумацький промисел. Один з найпоширеніших у світовій літературі образ вогню стає наскрізним у трилогії. Вогонь землі, тобто життєво необхідне кам’яне вугілля, що дає тепло,

переростає у символ духовної енергії, непокори, боротьби за визволення, без яких не можливий розвій, поступ. “Достовірний матеріал, історично засвідчені факти, події й особи, що входять у сюжетну тканину твору епізодично і принагідно (головним чином, через прийом спогаду), – вважає М.Федорчук, – служать своєрідним часовим обрамленням зображуваного періоду, конкретним життєвим тлом для дій вигаданих героїв“. Звичайно, трилогія не претендує на достовірність історичного документа, це насамперед художній твір, що зображував заселення Дикого поля, розкривав авторську версію про першовідкривачів чорного золота в Донбасі. Проте свою думку письменник не нав'язував, змушуючи міркувати, а не приймати на віру. П. Байдебура вважав, що найвпливовіші твори ті, які не просто розкривають авторське бачення подій, а й переконують у правомірності висловлених оцінок. “Щирість завше була Вашою прикметою, – писав прозаїку М. Бажан. – Щирість. Мужність. Людяність. Ці прикмети позначили і Вашу творчість...”.